

"BAŞINDA BİR KALPAK OLSA": GEORGIY ÇİÇERİN, SOVYET DIŞ POLİTİKASI VE TÜRK İHTİLALİ

SAMUEL J. HIRST

Ruslar ve Türkler iki dünya savaşı arası dönemde aralarında asırlardır süregelen ihtilafları bertaraf ederek tarihlerinin en uzun ömürlü işbirliği sürecini başlattılar. Bu yeni sahfa, Bolşevik İhtilali'nin veya Brest-Litovsk Antlaşması'nın hemen sonrasında birdenbire ortaya çıkmadı. Elinizdekimakale, Sovyet-Türk uzlaşısının ilk ve en mühim evresinde Hariciye Komiseri olarak görev yapan Georgiy Çiçerin'in fikirlerini ve aldığı kararları inceleyerek, Moskova ve Ankara'nın yakınlaşma sürecinde Sovyet Rusya'nın içinden geçtiği ideolojik dönüşüme ışık tutan iki bölümden oluşan bir yazı dizisinin ilkidir.

Çiçerin 1925 yılında

Bundesarchiv, Bild
102-12859A / CC-BY-
SA 3.0

Lozan Konferansı'nda Sovyet Rusya'yı temsil etmek üzere Georgiy Çiçerin'in seçilmiş olması son derece münasip bir karardı. Çiçerin, 1920 yılının baharından beri Moskova'daki mesai arkadaşlarına Türkiye'nin Sovyet harici siyasetinde taşıdığı önemi anlatmaya çalışıyor ve Mustafa Kemal'in ordusuna daha fazla destek verilmesi gerektiğini defaatle vurguluyordu. Dolayısıyla, Lozan Konferansı sırasında Bolşeviklerin kayıtsız şartsız Türk egemenliğini destekleyeceklerini söylerken Çiçerin, aslında iki yıldan fazla bir süredir şahsen arkasında durduğu bir siyaseti devam ettiriyordu.

Çiçerin'in Türkiye'ye verdiği destek ve konferansta takındığı tutum o derece dikkatleri çekmişti ki, gerek Sovyet basınında gerekse uluslararası diplomatik çevrelerde renkli yorumlar yapıyordu. Mesela, İsmet Paşa Lozan'dan Ankara'ya gönderdiği bir telgrafta, İngiliz temsilcisi Lord Curzon'un Çiçerin hakkında "başında bir kalpak olsa, İsmet Paşa

konusuyor zannedileceği" mütalaa-sında bulunarak, latife ettiğini yazmıştı.' Sovyet gazetesi *Pravda* ise yayımladığı bir karikatürde Çiçerin'i bu kez kalpak yerine benzer çağrışımlar yapan bir fes ile Türk kılığına sokmuştu. *Pravda*'nın hicvindeki eleştirisi, Çiçerin'in Türkiye'ye olan bağlılığının birçok Bolşevik yoldaşından daha güçlü olmasıyla ilgiliydi. Dönemin gözlemcileri tarafından yapılan bunca vurguya rağmen Türk-

Sovyet ilişkilerinin şekillenmesinde Çiçerin'in oynadığı rolün önemi çağdaş tarih literatüründe büyük ölçüde göz ardı edilmiştir. Bu durum aslında büyük bir talihsizliktir diyebiliriz zira Çiçerin'in ardında bıraktığı onca yazılı belge Moskova'nın takip ettiği Türkiye siyasetinin ardında ne kadar tutarlı ve kendi içinde devamlılık arz eden bir Bolşevik dünya görüşünün yattığını net biçimde ortaya koyar.

Sovyet Rusya ve Türkiye'nin karmaşık geçmişine son derece hâkim olan Çiçerin, iki ülke arasındaki ilişkileri biçimlendirmek için birbirleriyle çarpışan çok sayıda etkeni dengelemek zorunda olduğunun bilincindedir. Bu etkenler arasında, Kafkasya bölgesindeki ihtilafları körükleyen toprak iddiaları, Türkiye'deki komünistlere karşı Ankara'nın tutumu, Moskova'nın Enver Paşa gibi Ankara hükümetinin şüphayle yaklaştığı kimselerle olan münasebetleri gibi başlıklar sayılabilir. Ancak hariciye komiseri olarak görev yaptığı dönem boyunca Çiçerin'in Türkiye'ye olan

yaklaşımını bu etkenlerden hiçbiri ile tamamen açıklamak mümkün değildir. Esas itibarıyla, Çiçerin'in stratejisine yön veren temel saik son derece dolambaçsız bir mantık düzlemi içinde irdelenebilir. Çiçerin'e göre, Türk-Sovyet ilişkileri Batı kontrolündeki uluslararası ilişkiler sisteminin bir ürünüydü. Söz konusu bu sistem, Batılı emperyalistler tarafından tasarlanan ve Türkiye gibi ülkelerde ulusal kalkınmayı doğrudan hedef alan bir rejimden ibaretti. Dolayısıyla, Mustafa Kemal ve hükümeti Türk halkının çıkarları doğrultusunda ilerlediği müddetçe, Sovyet Rusya ile Türkiye yakınlaşması Batı'yla yaşanan eşzamanlı ve benzer ihtilafların doğal bir sonucu olmaya devam edecekti.

Türkiye, Sovyet Rusya'nın uçsuz bucaksız dış ilişkiler spektrumunda yalnızca bir fasıldan ibaretti ve bu denli geniş ve karmaşık bir diplomasi sahnesinde, uzun süren dış baskılar sonucu, bazen aynı kişinin bile çelişkili birtakım kararlar aldığıni söylemek abartılı olmaz. Aslında, Çiçerin'in fikirleri ve Türkiye siyaseti gibi oldukça çetrefilli bir konuyu tek ciltlik bir kitaba sığdırmak bile zor. Yine de, elinizdeki makalenin bu ilk kısmında ve devamı niteliğindeki ikinci bölümünde, Moskova ve New York'taki arşivlerden topladığım vesikaların ışığında Sovyet dış siyasetinde Türkiye'nin yerini tespit etmeye çalışacağım.² Çiçerin gibi enternasyonalist bir devrimcinin Kuvayı Milliye hareketine verdiği ideolojik desteği kendi içinde nasıl meşrulaştırabildiğini tartışacağım. Fakat Çiçerin'in entelektüel formasyonuna geçmeden evvel, devletlerarası ilişkilerin tesis edilmesindeki rolüne değinmek ve Ankara ile ilk münasebetlerin başlangıcından 1921 Türk-Sovyet Antlaşması'na kadar geçen süre boyunca yaptıklarına hızlıca göz atmak gerekiyor.

MECLİSİN AÇILIŞINDAN 1921 TÜRK-SOVYET ANTLAŞMASI'NA KADAR ÇİÇERİN'İN ROLÜ

Bu makalede ele alınan konu hakkında Türk tarih literatüründe kapsamlı bir araştırmaya rastlayamıyoruz.

Sovyetler'in takip ettiği Türkiye siyasetini inceleyen mevcut eserlerin analizlerini Çiçerin'e bakarak değil de, Lenin ve Stalin'in görüşleri üzerinden yapmış olduklarını görüyoruz. Türkiye'de yayımlanan tarih kitaplarında Çiçerin'in adının zikredildiği nadir bölümler daha ziyade 1921 yılı görüşmelerine odaklanıyor. Bu sınırlı yaklaşımın bir sebebi, Sovyet Hariciye Komiseri'yle ilgili bilgilerin büyük bir bölümünün 1921 Türk-Sovyet Antlaşması'nın taslak aşamasında onunla buluşan Türk devlet adamlarının hikayelerine dayanıyor olması. Yazdıkları anılarda, 1921 yılının Mart ayında yapılan müzakerelere geniş yer veren Ali Fuat Cebesoy, Rıza Nur İleri ve Yusuf Kemal Tengirşenk sanki ağız birliği etmişler gibi Çiçerin'in Stalin'e göre çok daha sert bir tutum takındığını iddia etmişlerdi.³ Bu öne sürülenleri referans alarak kitap yazan diğer birçok tarihçi gibi, Stefanos Yerasimos'un da Çiçerin'in takip ettiği müzakere stratejisini Stalin'e nazaran gerçekçilikten uzak ve uzlaşmaya kapalı bir tavır olarak yorumlaması şaşırtıcı olmasa gerek.⁴ Umumiyetle yukarıda adı geçen üç hatırate dayandırdığı daha yakın tarihli kitabında, Yavuz Aslan da benzer şekilde Çiçerin'in Ermeni sempatisizliğini dizginlemeyi başaramadığını ve Stalin'in aksine Türk karşıtı bir tutum içine girdiğini iddia ediyor.⁵ Yerasimos'un ve Aslan'ın yorumları Türk-Sovyet ilişkileri tarihi üzerine yazılmış birçok eserde var olan bir mutabakatı yansıtıyor. Buradaki temel sorun, Sovyet arşiv vesikaları aynasındaki Çiçerin ile Ali Fuat, Rıza Nur ve Yusuf Kemal'in resmettiği Çiçerin arasında birtakım zıtlıkların bulunmasıdır. Sovyet arşivlerindeki yazışmalara bakıldığında, Çiçerin ve Stalin'in aslında Mart 1921 müzakereleri sırasında gayet yakın bir işbirliği içinde hareket ettiklerini ve Türkiye konusundaki hedeflerinde önemli farklılıkların olmadığını görüyoruz.⁶ 1921 görüşmelerinden bir buçuk yıl kadar sonra, Lozan Konferansı oturumlarının ateşlendiği bir noktada, Çiçerin hakikaten Türklere karşı önyargılı birtakım sözler etmişti. Elinizdeki makalenin temel iddiası, zannedilenin aksine, Çiçerin'in Türkiye

Viktor Nikolaevich Deni'nin bir karikatürü: "Boğazlar'da Çiçerin." 1923 yılında Krasnaia nov' yayınevi tarafından kartpostal olarak basıldı

siyasetini öznel ve kişisel duygularının yönlendirmediğidir. Çiçerin'in benimsediği ideolojik dünya görüşü çok daha belirleyicidir ve kendi içinde tutarlılık arzeden bu ideoloji penceresinden bakıldığında Sovyetler'in Türkiye'ye verdiği desteğin ardındaki en önemli isimlerden bir tanesinin Çiçerin olduğu net biçimde anlaşılabilir.

Kuşkusuz, tarih literatüründe Çiçerin'in Türkiye siyasetini olumlu tasvir eden anılarına da rastlamak mümkün. Örneğin, Çiçerin ile Lozan'da iki ay aşkın bir süre yoğun mesai yapan İsmet Paşa, onun hakkında şunları söylemişti: "Bize karşı gerek Milli Mücadele'de, muharebe esnasında ve gerekse ondan sonra Lozan'da anlayışlı davranmıştır."⁷ Dönemin Sovyet gözlemcilerine göre de Çiçerin "Doğu'ya" olan tutkusu ve bağlılığıyla nam salmıştı. Meşhur Sovyet diplomatı Fyodor Raskolnikov, Çiçerin'i "bir ütöpi" olarak tanımladıktan sonra, Sovyet Hariciye Komiseri'nin "Doğu ülkeleriyle aktif bir siyaset güdülmesi meselesine gereğinden fazla kendini kaptırdığını" iddia etmişti.⁸ Çiçerin'in Türkiye sempatisine vurgu yapan İsmet Paşa

**Çiçerin Ali Fuat
Cebesoy ile,
1920**

RGAKFD, № B-3517-a

ve Raskol'nikov'un anıları, Sovyet arşiv vesikalarıyla daha sıkı örtüşmektedir.

Raskol'nikov'un Çiçerin'in idealizmine yaptığı vurgu oldukça önemli; zira, mesaisinin büyük bir kısmını sınır ve mülk problemleri gibi uluslararası ilişkilerin günlük meselelerine harcamış olsa da, aslında Çiçerin'in eylemlerine kayda değer bir devrimci ruh hâkimdi. Örneğin, 1921 yılının Kasım ayında, Çiçerin Sovyet fabrikalarının sökülüp, Anadolu'ya nakledilmesi için Stalin'i ikna etmeye çabalamış ve Türk iktisadi kalkınmasının desteklenmesi için bu fabrikaların orada inşa edilmesi gerektiğini savunmuştu. Böylece Ankara hükümetini Türk gençlerini zirai ve teknik konularda eğitim almak üzere Sovyet Rusya'ya göndermeye razı etmeyi uman Çiçerin, kendi ifadesiyle, "Türkiye'nin uluslararası sermayenin iktisadi kontrolü altına girmesini" engellemek ve kendi doğal kaynaklarından istifade etmesini sağlamak istiyordu.⁹ Anadolu'da kurtuluş mücadelesi henüz bitmemişken, bu kadar kritik bir anda, Çiçerin Stalin'e nazaran Türkiye'ye çok daha faal bir biçimde destek olmaya çalışıyordu ve dış güçlerin istilasına karşı hâlihazırda verilen askeri desteğin ötesinde planlarla meşguldü. Stalin cevabında, Sovyetler Birliği'nin kendi yoksulluğundan bahsederek Çiçerin'in önerisiyle dalga geçmiş ve

fabrikaların Anadolu'ya kaydırılması fikrine de "çok uzak bir gelecekte çalınan musiki" yakıştırmalarını yapmıştı. Yine de Stalin, Çiçerin ile hemfikirdi. Neticede Moskova, Türk komünistlerini desteklemek isteyen birçok Bolşeviğe karşı gelerek, Anadolu'da ulusal bağımsızlık savaşı veren Türk milliyetçilerine yardım etmeye karar verdi. Devletlerarası iktisadi işbirliğinin başlangıcına, yahut Stalin'in tabiriyle, gelecekte gelen bu musikinin işitilmesine daha on yıl vardı. 1930'larda Nazilli'de ve Kayseri'de kurulan tekstil fabrikaları bir yandan Sovyetler Birliği'nin Türk devletinin kalkınmasına verdiği desteğin maddi sembolü, diğer yandan da Çiçerin'in 1920'lerin başında sahip olduğu öngörünün bir deliliydi.

1920 ve 1923 yılları arasında Türk-Sovyet işbirliğinin temelleri atılırken, Çiçerin Moskova siyasetinde herkesten fazla etkili oldu. Elbette, Çiçerin'in Türkiye konusunda sözünün geçerliliğiyle gerçekte sahip olduğu siyasi güç arasındaki orantıyı abartmamak gerek. Fabrikalar konusunda Stalin ile yaptığı müzakere aslında Çiçerin'in nüfuz alanının sınırlarını kavramamız açısından önemli; son kertede Çiçerin, Politbüro'nun emrinde çalışıyordu ve nihai kararlarda son söz hakkı Politbüro'nundu. Öte yandan, Türkiye'yle alakalı konularda en fazla bilgi sahibi de Çiçerin'di ve sorunların çözümünde

çerçeveyi kurma görevi de ona düşüyordu. Türkiye hakkındaki sayısız Politbüro kararname sadece üç kelimeden oluşuyordu: "Çiçerin'in kararı uygundur."¹⁰ Mustafa Kemal'in Moskova ile ilk defa iletişim kurduğu günden itibaren, Bolşevik karar mekanizması Çiçerin ile başlıyordu.

Türkiye'nin yardım talebi ilk defa 1920 yılının Nisan ayında Moskova hükümetine iletildiğinde iki ülke henüz yolun başlangıcındaydı ve Bolşeviklerin yeni bir politika belirlemesi için daha fazla zaman gerekiyordu. Sovyetler'in Türkiye siyasetindeki ciddi değişim, Halil Paşa'nın Moskova ziyareti ve sonrasında Çiçerin'in müzakereler için Politbüro'dan izin istemesiyle başlamıştır. 15 Mayıs 1920'de Politbüro, Çiçerin'in "Türk Meselesi" hakkındaki önerilerini onaylayarak ikili müzakerelerin önünü açmıştır.¹¹ Halil Paşa ile yaptığı görüşmeler hakkında Lenin'e yazdığı mektupta Çiçerin, Türkiye'de ortaya çıkan "milli merkez" ile beraber artık Sovyet Rusya'nın bu ülkeye yönelik hedeflerinin eskisi gibi olamayacağını açık bir dille ifade etmiştir. Çiçerin, "Orta Doğu siyasetimizin ağırlık merkezi Türkiye olacaktır." diyerek Ankara hükümeti ile doğrudan iletişim kurulmasının önemini vurgulamıştır.¹²

Çiçerin'in Lenin'e yazdığı bu ilk mektupta üç temel nokta dikkati çekiyor.

Birincisi, Anadolu'daki milli mücadele hareketinin Sovyet siyasetinin dönüşümünde oynadığı mühim rol. İkincisi, iki ülke arasındaki ilişkilerin komünizm temelinde inşa edilmesi fikrine karşı Çiçerin'in getirdiği şahsi itirazlar. Çiçerin'e göre, Türkiye'nin sosyal yapısı komünizme elverişli değildi ve daha da önemlisi, "sahte bir komünizmin" kimseye hiçbir fayda sağlamayacağı da aşikardı. Üçüncüsü, Türk-Sovyet ilişkilerini tehlikeye sokacak Gürcistan ve Ermenistan devletleri kontrol altında tutulmalıydı ki, Ankara hükümetiyle Kafkasya üzerinden doğrudan iletişim kurulabilirdi. Kısacası, Çiçerin mektubunda Ankara-Moskova ilişkilerinin ana fay hatlarını çizmişti. Devletlerarası işbirliğinin komünizmin önünde tutulması ve ufak tefek bölgesel meselelerin dizginlenmesi gibi fikirler Sovyetler'in geçirdiği dönüşümün de birer göstergesiydi.

Halil Paşa ile görüşmeleri hakkında sunduğu rapordan sadece dokuz gün sonra Politbüro Anadolu'da "yardım sırasında dağıtılacak altın miktarını mümkün olduğunca sınırlama kaydıyla, Çiçerin'in Sultan rejimi ve Antant emperyalizmine karşı verilen kurtuluş mücadelesini destekleme önerisini" kabul etti.¹³ Politbüro kararında kullanılan ifadeler, Mustafa Kemal'in kuvvetlerini 1920 yılının Mayıs ayında destekleme önerisinin Çiçerin tarafından yapıldığını ve bu noktada Türkiye'ye verilen Sovyet desteğinin ardında Hariciye Komiserliğinin olduğunu net biçimde ortaya koyuyor. Aynı zamanda, Politbüro kararnameyi, Türkiye'ye uzatılan yardım elinin Sovyetler'in anti-emperyalist olarak addettiği devletlere vermeyi taahhüt ettiği çok daha geniş bir destek planının parçası olduğunu da gösteriyor. Nitekim bu kararnameden bir ay sonra söz verilen yardımın Türk tarafına hala ulaşmamış olmasına sinirlenen Çiçerin, Politbüro'ya çağrıda bulunmuş ve Türkiye, İran ve Afganistan'a gönderilecek altın ve silahların aslında Doğu ülkelerinde mücadele veren tüm devrimci güçlere yönelik bir siyaset ile bağlantılı olduğunu hatırlatmıştı. Şayet söz verilen yardım bir

an evvel gönderilemez ise, "Mustafa Kemal bizi gevezeler ve dolandırıcılar olarak görecektir" diyerek Çiçerin aslında kararların alelacele alındığı bu devrimci anda, Politbüro'yu verdiği sözlerin arkasında durmaya çağırıyordu.¹⁴ Moskova ancak bu şekilde güvenilir bir uluslararası aktör olarak itibar kazanabilirdi. Fakat pek çok Bolşevik açısından Çiçerin'in fikirleri kolayca yenilir yutulur değildi.

Devrimciliği harici siyaset ile bağdaştıramayan Moskova'daki muhteris bir takım, Çiçerin'in Türkiye'ye gönderilecek yardım için önayak olduğu girişimleri baltalamaya çalışıyor yahut daha kaba saba planları gündeme getiriyordu. Tam da Ankara ile işbirliği sürecinin önü açılmışken, Stalin'in Kafkasya'daki iş bitiricisi Sergo Orconikidze komünizmi yaymak için devrimci bir ordu harekâtı önerisi sundu. Orconikidze'nin planı her ne kadar maceraperest görünse de, zamanlama açısından Çiçerin'i oldukça zor duruma düşürmüştü. Ankara'nın yardım talebiyle geldiği günlerde, Bolşeviklerin Gilan eyaletinde bir sosyalist cumhuriyet kurma ümitleri doruk noktasındaydı ve bu gerçekleşirse belki daha sonra tüm İran sosyalizme geçebilecekti. Çiçerin'in Halil Paşa'yla buluşmasının üzerinden bir hafta bile geçme-

ğini öne sürüyordu.¹⁶ Emrindeki Rus askerlerinin "gönüllü" olarak hizmet vereceğini, dolayısıyla Moskova'nın herhangi bir olumsuz senaryoda sorumluluk kabul etmek zorunda olmayacağını söylüyordu. Nihayet, Politbüro Orconikidze'nin taleplerini reddetti ve Sovyet Rusya'nın uluslararası alanda daha güvenilir bir aktör olması gerektiğini savunan Çiçerin'in planı büyük bir zafer kazanmış oldu.

Çiçerin'in Moskova ve Ankara hükümetleri arasında kurmaya çalıştığı diplomatik düzen içerisinde Orconikidze gibi maceraperest devrimcilere yer yoktu. Politbüro'daki üst düzey yetkililer de bu yüzden çoğu kez onun tarafını tutuyordu; hatta haziran ayında Kafkasya'daki Sovyet askerlerine iletilmek üzere Çiçerin'den talimatlarını yazılı olarak bildirmesini istediler.¹⁷ Böylece temmuz ayında Kafkasya birliklerine Türkiye'deki "burjuva hükümetini" tanımaları emredildi ve bu hükümeti sarsacak herhangi bir eylemden kaçınmaları talimatı verildi.¹⁸ Bu kararlardan da görülebileceği üzere, Çiçerin sık sık Politbüro'nun onayını almayı beceriyordu, ancak bu her defasında daha fazla tartışmaya ve polemığe sebep oluyordu. Özellikle Kafkasya bölgesinde devam eden çatışmalar yüzünden Türk-Sovyet

Çiçerin mektubunda Ankara-Moskova ilişkilerinin ana fay hatlarını çizmişti. Devletlerarası işbirliğinin komünizmin önünde tutulması ve ufak tefek bölgesel meselelerin dizginlenmesi gibi fikirler Sovyetler'in geçirdiği dönüşümün de birer göstergesiydi.

mişti ki, Orconikidze İran'da "Sovyet nüfuzu ilan etmek için" Moskova'dan izin istemiş ve "İran'da şehir üstüne şehir kazanarak ilerleyebileceğini" iddia etmişti. Aynı mektupta Orconikidze, Türkiye'ye yapılacak tüm yardımın kendisi üzerinden gönderilmesini talep etmişti.¹⁵ Ağustos ayında Politbüro'dan komutasına 1500 asker verilmesini rica eden Orconikidze, ısrarla Kazvin ve Tahran'ı ele geçirece-

yakınlaşmasının kuyusunu kazmaya hazır kimi Bolşevikler Çiçerin'in başına bela oluyordu. Örneğin, Sovyet güçlerinin Türkiye'nin ele geçirdiği kasabalara müdahale etmeye hazırlandığı haberini aldığı anda, Çiçerin bir kez daha Türkiye'yi ilgilendiren tüm meselelerde karar mercisinin Moskova olduğunu ve Politbüro'nun bu yönde defalarca kararname yayımladığını hatırlatmak zorunda kalmıştı.

Kafkasya meselesinin yatışması bir yıldan fazla zaman aldı; ancak 1921 Antlaşması imzalandıktan sonra ve Çiçerin'in yoğun ısrarları sonucunda, Stalin nüfuzunu kullanarak durumu kontrol altına almıştı.¹⁹

1921 yılında Moskova ve Ankara arasında imzalanan ilk resmi anlaşma

doğurabilecek bir savunma anlaşması lisanı kullanmamasını istemişti.²⁰ Birkaç hafta sonra, Çiçerin benzer düşüncelerini –özellikle de Sovyet-İngiliz yakınlaşmasını zor duruma düşürebilecek bir durumdan kaçınmak gerektiğini– yineledi. İngilizlere karşı beslenen ortak düşmanlık Türk-Sovyet ilişkilerinin doğasında

ifadesini de kapsayacak şekilde genişletilmesini istemişlerdi. Çiçerin'e göre, Sovyet tarafının çekindiği de tam olarak buydu. Ancak Türklerin ısrar ettiği biçimiyle bile oldukça muğlak bir anlamı olan bu açılış cümlesinin İngiliz-Sovyet ilişkilerine fazla bir zararı dokunmayacağını düşünen Çiçerin neticede metnin değiştirilmesini kabul etmişti.²³ 1921 Antlaşması için yapılan müzakerelerde, tıpkı Orconikidze ile münasebetlerinde olduğu gibi, Çiçerin için önemli olan şey Türk-Sovyet ilişkilerinin ardındaki uluslararası konjonktürdü: yani, iddia edildiği gibi, Kafkasya'daki meselelerin yahut Ermenistan'a olan sempatisinin hiçbir ehemmiyeti yoktu. Esas itibarıyla, 1921 Antlaşması Çiçerin için büyük bir zaferdi. Son haliyle kabul edilen metin Türkiye ve Sovyet Rusya arasında uzun yıllar sürecek olan devletlerarası işbirliğini sağlam temellere oturmuştu.

ARİSTOKRATİK KÖKLERDEN DEVRİMCİ KARİYERE

Çiçerin'in Türkiye gibi devletlere yönelik ürettiği diplomatik formülleri Sovyetler'in devrimci siyasetiyle bağdaştırabilmesi hiç de olağan bir durum değildi. Çiçerin, Birinci Harp'ten evvel Türkiye meselelerine kafa yormuş, yazılar yazmış ve daha o zamanlarda bile Rusya'nın Türkiye ile olan ilişkilerine yön veren temel unsurun her iki ülkenin Batı'yla olan münasebetleri olduğunu öne sürmüştü. Bununla beraber, harp öncesi dönemin çoğu Rus aydını gibi, Çiçerin'in kendisi de vaktiyle Batı'ya öykünen bir tarz-ı-siyasete sahipti. Dolayısıyla *Pravda* gazetesinde çıkan ve Çiçerin'in başında fes ile Türkleştirilerek hicvedildiği karikatür, aynı zamanda Hariciye Komiseri'nin harp ve devrim yıllarında geçirdiği entelektüel dönüşümü yansıtıyor. Aşağıda özetlenen bölümde, Çiçerin'in savaş öncesi dönemde Türkiye'ye destek siyasetinden ne kadar uzak bir tutum içinde olduğunu inceleyeceğiz.

Çiçerin'in çocukluk yıllarını geçirdiği çevreye ve hayatına bakarak, ileriki yaşamını etkileyecek olan Doğu

Gerçekten de Çiçerin, Kafkasya'da olası bir İngiliz harekâtına karşı Türkiye ve Sovyet Rusya'nın ortak olarak düzenleyecekleri bir askeri operasyona ihtimal veriyor ancak Bolşeviklerin bu senaryodan olabildiğince uzak durmaları gerektiğini savunuyordu.

için müzakereler yapılırken, Çiçerin son bir yıldır savunduğu fikirleri yineliyor ve Sovyet Rusya'nın uyum sağlamak zorunda olduğu uluslararası konjonktür doğrultusunda ikili ilişkileri biçimlendirmeye çalışıyordu. Daha net bir ifadeyle, Türkiye ile kurulmakta olan diyalogu, Sovyet-İngiliz ilişkilerindeki normalleşme sürecine zarar vermeyecek şekilde yürütmeye çalışıyordu. 1920 yılının sonbaharında Budu Mdivani Ankara'da ön müzakerelere hazırlanırken Çiçerin'den bir dizi talimat almıştı. Mdivani'ye düşen görevlerin başında, Türk askerinin Ermenistan içindeki ilerleyişini durdurmak geliyordu ki, bu Ermenistan'ın hatırından ziyade, İngilizlerden gelebilecek bir müdahaleye engel olmak için alınmış bir önlemdi.

Gerçekten de Çiçerin, Kafkasya'da olası bir İngiliz harekâtına karşı Türkiye ve Sovyet Rusya'nın ortak olarak düzenleyecekleri bir askeri operasyona ihtimal veriyor ancak Bolşeviklerin bu senaryodan olabildiğince uzak durmaları gerektiğini savunuyordu. Çiçerin, Mdivani'den Türkiye ile anlaşmak için elinden geleni yapmasını talep etmiş ancak her ne pahasına olursa olsun Sovyet Rusya'yı İngiltere ile karşı karşıya getirebilecek bir taahhütten uzak durmasını ve olası bir Türk-İngiliz savaşında Türkiye'ye yardım zorunluluğu

vardı, ancak Rusya'nın yükümlülüklerini azaltmaya çalışması da gayet doğal bir durumdu.

Mart ayında yapılan müzakerelere de benzer bir hava hâkimdi; Sovyet Rusya İngiltere'nin piyonu durumundaki Yunanistan'la savaşan Türkiye'ye sonuna kadar destek vermeye hazırdı –fakat bu destek yalnızca sözlü yapılacaktı ve yazılı bir delil bulunmamalıydı.²¹ Aynı şekilde, Mart müzakereleri sırasında Kafkasya meselesi, masadaki diğer önemli işlerin yanında teknik bir konumdaydı. Çiçerin ayan beyan Gürcistan'ın bazı bölgelerinin Türkiye'ye verilmesi gerektiğini söylemişti. Buna mukabil, Sovyet Rusya'nın da Ermenistan için Türkiye'den bir miktar toprak talebinde bulunabileceğinin altını çizen Çiçerin, bu meseleye katı biçimde yaklaşmaması gerektiğini ifade etmiş ve bu eylemin Türkiye ile dostane ilişkilere zarar vermesi pahasına yapılmamasını rica etmişti.²² Nihayet anlaşma müzakerelerinde bir miktar mesafe kat edildiğinde, Çiçerin'in Politbüro'ya gönderdiği mektup Ankara hükümetiyle yapılan anlaşmanın Büyük Britanya ile olan ilişkiler açısından ne gibi sonuçlar doğurabileceğini mülahaza ediyordu. Türk diplomatları anlaşma metninin açılış cümlesinde yer alan "kardeş uluslar" tabirinin "emperyalizme karşı mücadelede dayanışma"

**Sovyet-Türkiye
1921 Antlaşması
imza töreni,
16 Mart 1921**

RGAKFD. № Д-579

sevdasını anlamak pek de mümkün değil. Çiçerin 1872 yılında Rus İmparatorluğu'nun köklü aristokratik ailelerinden birinde dünyaya gelmişti. Amcası Boris, henüz on yaşındayken babasını kaybeden Çiçerin'in eğitimiyle bizzat ilgilenmişti. "Sevgili Boris Amca" diye hitap ettiği kişi 19. yüzyıl Rus liberalizminin en önemli felsefecilerindendi ve bir şekilde otokrasiye olan inancını ülkede ihtiyaç duyulan yasal reformlarla bağdaştırabiliyordu. Amcası Boris, genç Çiçerin'in düşüncelerinde son derece önemli bir rol oynamış ve halkın geliştirilmesi gibi Rus entelektüelleri arasında yaygın olan bir sorumluluk bilincini ona aşılamıştı. Fakat, Marksist ve devrimci çevrelerle tanışan Çiçerin ile aşamalı reformdan yana olan amcası Boris arasındaki gerilim öğrencilik yıllarından itibaren yavaş yavaş su yüzüne çıkmıştı. Devrimci eylemleriyle Rus devletinin de tepkisini çeken Çiçerin, bu faaliyetlerin bedelini 1904 yılında çarptırıldığı sürgün cezasıyla ödedi ve Bolşevik Devrimi'nin sonrasına kadar yurt dışında yaşamak zorunda bırakıldı.

Çiçerin'in Doğu ile tanışıklığı Rusya'dan ayrılmadan evvel başına gelen iki önemli deneyime dayanıyor. Birincisi, Rus edebiyatının Gümüş Çağı'nın en önemli şairlerinden Mihail Kuzmin ile yaşadığı eşcinsel ilişkiydi. Münasebetleri sırasında Kuzmin'in Doğu'nun egzotizmine

duyduğu ilgi Çiçerin'i de cezbetmiş ve onu daha önceleri aşına olmadığı bir kültürel dünyanın içine çekmişti. İlişkilerinden arda kalan mektuplardan bir tanesinde Çiçerin, "Slav ve Hint dünyaları arasındaki yakınlığa" değiniyordu.²⁴ Marksizm ile pek de bağdaşmayan türden bir oryantalizmin Çiçerin'in sonraki hayatında yer ettiğini görmek mümkün. Mesela, Çiçerin'in kendisi tarafından yazılmış olduğu tahmin edilen Sovyet dönemi biyografilerinden birinde "Doğu'ya olan aşkın ve Doğu kültürüne olan ilgisinin Richard Wagner'in müziğiyle başladığı" ileri sürülüyordu.²⁵

Çiçerin'in Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki bilgisi ve mütalaaları ise bambaşka bir kaynağa dayanıyor. Meslek hayatına Rus Hariciyesinde arşiv görevlisi olarak başladıktan bir süre sonra, imparatorluğun en tanınmış devlet adamlarından birisi olan Aleksandr Gorçakov'un biyografisini yazmaya karar veren Çiçerin, Gorçakov'un mesaisinin büyük bir bölümünü Şark Meselesi'ne harcamış olduğunu fark etmiş ve Rusya'nın Osmanlı siyasetini derinlemesine irdeleme fırsatı bulmuştur. Yazmış olduğu uzun Gorçakov biyografisindeki düşünceleriyle, yıllar sonra Türkiye'ye yardım siyaseti güttüğü dönem arasındaki tezat, Çiçerin'in devrim yıllarında geçirmiş olduğu radikal dönüşümün bir göstergesidir.

Yazmış olduğu kitap için Şark Meselesi üzerine kafa yoran Çiçerin, doğal olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan azınlıkların statüsü ve kalkınma gibi meselelerle özel olarak ilgilenmiştir. Devrimden sonra Stalin'e yazmış olduğu mektupta görülebileceği üzere, Türkiye'ye gönderilmesini önerdiği Sovyet fabrikaları meselesinde de ulusal kalkınmaya yönelik benzer bir ilgi mevcuttur. Aradaki büyük fark, iktisadi bağımsızlığın ulusal kalkınmanın bir önkoşulu olduğuna dair devrim sonrası dönemde ileri sürdüğü tezlerle Birinci Dünya Savaşı'ndan evvel yazmış olduğu kitapta hiçbir şekilde yer verilmemesidir.

Çiçerin'in ulusal kalkınma fikrine olan merakı yükselen milliyetçilikle ilgili gözlemlerine dayanıyordu. Milliyetçilik meselesinin ortaya çıkmasını Kırım Savaşı'na bağlayan Çiçerin, yazılarında sık sık bu konuyu inceliyor ve Kırım Savaşı'nın "küresel çapta tarihsel önemi" olduğunu vurguluyordu. Çiçerin'e göre, Kırım Savaşı sırasında uluslararası ilişkilerin bilindik prensiplerinde bir kayma yaşanmış ve Avrupa'da yerleşik statükonun sürdürülmesi fikrinden ulusal hakların korunması düşüncesine geçmişti. Ancak Çiçerin ulusal haklardan bahsederken, siyasi egemenlik prensibine atıfta bulunmuyordu. Ona göre, Rusların Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Doğu

Hristiyanlarını merkezi otoriteye karşı gelen bir dinsel azınlık olarak değil de, farklı ulusal grupların bir koalisyonu olarak görmeye başlaması ancak Kırım Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Çiçerin, Osmanlı sınırları içinde yaşayan Doğu halklarının "barışçıl yöntemlerle ulusal kalkınmalarını" gerçekleştirebilmelerinin Rusya İmparatorluğu'nun çıkarına olacağını savunuyordu. "Otonomi" yahut "Hristiyan ve Müslüman halkların paralel kalkınması" derken Çiçerin'in kastettiği şey aslında bağımsızlık değildi. O sadece uluslarüstü bir siyasi yapının sınırları içinde ulusal kalkınmanın mümkün olabileceğini savunuyordu.

İşin aslı, Çiçerin bağımsızlık fikrinin Batı tarafından Doğu'yu parçalamak için atılmış bir fitne tohumu olduğunu düşünüyordu. Mesela Çiçerin'e göre, Fransızlar Doğulu memleketlerde Batılı maddi kültürün rüyasını satarken aslında onları Fransa'ya bağımlı hale getirecek bir güvenlik sistemini tesis ediyorlardı. Fransızların aksine Rusların önerdiği bir arada var olma programı çok daha iyi niyetliydi; Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Hristiyan halklara Batı boyunduruğuna girmeden de ulusal kalkınmanın mümkün olabileceği bir yolu işaret ediyordu.²⁶ Ona göre, Fransız sermayesi ve vaad ettiği maddi gelişim aslında Doğu Hristiyanlarını "kendi kültürlerine ve Doğu dünyasını güçlü kılan geleneklere yabancılaştırarak" yolun bir başlangıcıydı.²⁷ Savaş ön-

cesi dönemde Çiçerin esas itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan azınlıklarıyla ilgileniyordu fakat Türkler hakkında yaptığı yorumlardan da anlaşılacağı üzere onları da benzer bir pencereden görmekteydi. Örneğin, Tanzimat reformlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılış sürecini hızlandırdığını, Avrupa-tipi yeniliklerin Türklerin doğasına aykırı olduğunu ve Avrupa'nın Türkleri yoldan çıkardığını iddia ediyordu.²⁸ Çiçerin ancak Marksizme gönül verdikten sonra tüm halkların, Batılı yahut Doğulu fark etmez, bütün insanların aynı endüstriyel geleceğe doğru yol aldıkları düşüncesini savunur hale geldi.

SONUÇ

Çiçerin'in Birinci Harp'ten evvel yazmış olduklarıyla 1920'li yılların başında Türk-Sovyet yakınlaşmasının başlamasından itibaren savunduğu düşüncelere bakıldığında, kökten bir değişim yaşamış olduğu dikkati çekiyor. Savaş sonrasında ancak Anadolu'da ulusal bir siyasi hareket ortaya çıkınca, Çiçerin Türkiye ile ilişkilerin geliştirilebileceği ihtimalini görmüştü zira bu ulusal hareket emperyalist dünya düzeninin hegemon güçleriyle yaşanacak bir ihtilafı da beraberinde getirecekti. Milliyetçiliğin doğal olarak siyasi ve iktisadi bağımsızlık fikrini tetikleyeceğini tahmin eden Çiçerin, Batı ile yaşanacak büyük bir çatışmanın kaçınılmaz olduğunu düşünüyordu. Birinci Dün-

ya Savaşı öncesi dönemde ise Çiçerin ulusal kalkınma ile bağımsızlık arasında doğrudan bir bağ kurmamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Hristiyan azınlıkları hakkında yazdıkları, Çiçerin'in siyasi bağımsızlık fikrini sahte bir emel olarak gördüğünü açık bir biçimde ortaya koyuyor. Çiçerin, savaş öncesi yazılarında siyasi bağımsızlığın Batı'yla bir ihtilafa sebep olacağını düşünmüyor; aksine Batı'ya olan bağımlılığı arttıracak olduğunu iddia ediyordu.

Çiçerin'in uluslararası ilişkilerin sistematiği hakkındaki düşüncelerindeki köklü değişiklik Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanmıştır. Çiçerin ancak savaş Batı emperyalizminin doğal bir sonucu olarak görmeye başladığında takındığı tutumu değiştirdi ve siyasi bağımsızlık ile uluslararası sistemden çekilme gibi prensipler hakkında olmazsa olmaz hükmüne vardı. Gerçekten de Batı emperyalizmine karşı birleşen ulusların kendi siyasi ve iktisadi bağımsızlıkları için savaşmaları gerektiği fikri Çiçerin'in sonraki dönem yazılarına hâkim olmuştur. Çiçerin'in Türkiye hakkında değişen görüşleri ve Türkiye'ye olan yaklaşımında kullandığı yeni terimler de bu bağlamda daha iyi anlaşılacaktır. Bir sonraki makalemde Birinci Dünya Savaşı'nın Çiçerin'in uluslararası ilişkiler hakkındaki görüşlerini nasıl değiştirdiğini inceleyeceğim ve bu yeni bakış açısının Türk-Sovyet ilişkilerine yaklaşımını nasıl etkilediğine değineceğim.

DİPNOTLAR

- * Bu makalenin, ve devamı niteliğinde yazılan ikinci kısmının, hazırlanmasında emeği geçen meslektaşım Onur İşçi'ye çok teşekkür ederim.
- 1 Bilal N. Şimşir, *Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı*, c. 1 (Kasım 1922-Şubat 1923) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990), s. 167.
- 2 Çiçerin'in Hariciye Komiseri olarak görev yaptığı dönemde ilgili bu makalede kullanılan belgelerin büyük bir bölümü Rusya Sosyal-Siyasi Tarih Arşivi'nden alınmıştır (RGASPI). Çiçerin'in İngiltere'deki sürgün hayatıyla ilgili belgeler için Columbia Üniversitesi'nin Bachmeteff Arşivi'nden faydalanılmıştır (CU-BA).
- 3 Yusuf Kemal Tengirşenk, *Vatan Hizmetinde* (Ankara: Kültür Bakanlığı, 1981), Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları (21/11/1920-2/6/1922)* (İstanbul: Neşriyatı, 1955); Rıza Nur, *Dr. Rıza Nur'un Moskova-Sakarya Hatıraları* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991).

- 4 Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri: Ekim Devrimden 'Milli Mücadele'ye* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1979), s. 216-217.
- 5 Yavuz Aslan, *Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri: Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002), s. 28-29.
- 6 Çiçerin'in 28 Şubat, 2 Mart ve 10 Mart tarihli mektupları için bakınız: RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, ll. 16-18, ll. 21-22, l. 34.
- 7 İsmet İnönü, *Hatıralar*, c. 2 (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1987), s. 78.
- 8 I.P. Kossakovskii, *Fyodor Raskol'nikov - o vremeni i o sebe: vospominaniia, pis'ma, dokumenty* (Leningrad: Lenizdat, 1989), s. 495.
- 9 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 86 (19 Kasım 1921).
- 10 Örneğin: RGASPI, f. 17, op. 3, d. 102, *postanovlenie* 4 (13 Ağustos 1920), RGASPI, f. 17, op. 3, d. 138, post. 8 (18 Mart 1921), RGASPI, f. 17, op. 3, d. 227, post. 27 (8 Kasım 1921).
- 11 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 78, post. 11 (15 Mayıs 1920).
- 12 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 1 (16 Mayıs 1920).
- 13 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 83, l. 1 (25 Mayıs 1920).

- 14 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 2 (28 Haziran 1920).
- 15 RGASPI, f. 85, op. Persia, d. 1, l. 3 (23 Mayıs 1920).
- 16 RGASPI, f. 85, op. Persia, d. 5, l. 1 (17 Ağustos 1920).
- 17 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 90, post. 22 (22 Haziran 1921).
- 18 RGASPI, f. 17, op. 3, d. 94, post. 3, 8 (7 Temmuz 1920).
- 19 RGASPI, f. 5, op. 2, d. 315, l. 213 (28 Ekim 1921).
- 20 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 7 (30 Kasım 1920).
- 21 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 34 (10 Mart 1920).
- 22 a.g.e.
- 23 RGASPI, f. 159, op. 2, d. 57, l. 26 (10 Mart 1920).
- 24 John E. Malmstad ve Nikolay Bogomolov, *Mikhail Kuzmin: A Life in Art* (Cambridge: Harvard University Press, 1999), s. 11-34, 18.
- 25 I.H. Urilov, "Kollegi inostrannih del," G.V. Çiçerin, *Istoricheskiy oçerk diplomaticheskoy deyatel'nosti A.M. Gorçakova* (Moskova: Lyubimaya Rossiya, 2009), s. 491-2.
- 26 Çiçerin, *Istoricheskiy oçerk*, s. 339.
- 27 Çiçerin, *Istoricheskiy oçerk*, s. 302.
- 28 Çiçerin, *Istoricheskiy oçerk*, s. 353.